

Arnulf Kolstad

FENGSELSFRAGMENTER

Fengsel som *straff* for forbrytelser har ingen lang historie, og ble tatt i bruk først på 1700-tallet i Europa. Innesperring har foregått lenge, men ikke som straff. I middelalderen var hensikten først og fremst å hindre at folk forsvant før de hadde gjort opp for seg.¹ Fengslet var et praktisk sted for oppbevaring av dem som skyldte penger, en varetekt. Straffeloven i middelalderen var faktisk dominert av «ideen om det illegale ved å bruke fengsel som straff».² Forståelsen av at fengselsstraff var både inhumant og formålsløst holdt stand i flere århundre:

«Den romerrettslige maksime om at fengsel bare kunne anvendes til varetekt og ikke som straff, sto nærmest som en selvinnyttende sannhet helt fram til slutten av 1700-tallet, og straff som fengsel var bare unntaksvis i bruk før den tid.»³

I det 15. og 16. århundre var fysisk avstraffelse vanlig. Også dødsstraff, som tidligere ble brukt kun i ekstreme tilfelle, ble tatt i bruk i stort omfang i Europa. Grusomme avrettingsmetoder ble pønsket ut i håp om at de skulle virke avskrekkende. Målsettingen var ikke bare å utrydde alvorlig volds-kriminalitet. Også småkjeltringer, tiggere, vagabonder og de «dovne arbeids-løse» skulle straffes hardt for sin asosiale opptreden. Den ble oppfattet ikke bare som brudd på loven, men en trussel mot samfunnet og den sosiale orden. Offentlig henging, halshugging, pisking og annen tortur og mishandling var vanlig. Uten at det hadde påviselig effekt på lovløsheten og den sosiale uorden. Den fortsatte å stige, og hadde helt andre årsaker enn straffer som ikke virket avskrekkende nok. Lommetyvene var for eksempel særlig aktive rundt retterstedene når folk stimlet sammen for å se henrettelser – av lommetyvene.

Etter at fengslet var tatt i bruk som straff på 1700-tallet gikk det ikke mange år før innesperring og frihetsberøvelse ble en *selvfølgelig straff* for forbrytelser. Det hang sammen med at *friheten* ble fremstilt som et umistelig gode og en grunnleggende verdi for et menneskeverdige liv i det borgerlige samfunn. Å berøve folk friheten var det samme som å berøve dem retten til å eksistere. Derfor ble frihetsberøvelse ansett som en passende pine og straff for dem som ikke ville innordne seg og akseptere spillereglene.

Samtidig oppsto ideen og muligheten for å utnytte lovbrytere som arbeidskraft i en gryende kapitalisme. Transport til koloniene og straffearbeid ble introdusert. Fra slutten av det 18. århundre ble for eksempel Australia brukt som lagerplass for småtyver, større banditter og dessuten politiske

fanger fra England, Irland og Skottland.⁴ Samtidig tok straffereaksjonene i Europa sikte på å omgjøre lovbrøttere til arbeidskraft mens de sonet. Bruk av legemsstraff ble redusert, dødsstraff ble mindre utbredt, og arbeidstrening innført i fengslet for å lette overgangen til lønnsarbeid ved endt soning. De «dovne og lovløse» skulle oppdras, disiplineres og korrigeres. Den gang fengslet ble innført tenkte svært få på å rehabilitere lovbrøttere. De fleste anså fengslet uegnet for slike formål. Sikringen var det viktigste, uansett hva det ellers førte til.

Fengselsstraff blir det normale og selvfølgelige

Overgangen fra å være institusjoner for varetekt og oppbevaring til å bli steder for straff, arbeidstvang og økonomisk utbytting hang åpenbart sammen med endringer i produksjonsmåten. Under kapitalismen ble fengslets arkitektur og utforming tilpasset det nye formålet.⁵ Og innesperringen økte. Den konstruerte kriminaliteten økte imidlertid raskere enn fengslene og straffekoloniene hadde kapasitet til. Det ble bygd nye fengsler, og fra midten av det 19. århundre var fengslet blitt den primære straffeanstalten, og innesperring den «normale» reaksjonen på hverdagskriminalitet. «Fengslet var det dominerende instrumentet for å endre uønsket atferd og den foretrukne form for straff», som Cohen skriver.⁶ Staten skulle drive et fengselsystem der fanger først og fremst skulle *straffes*.

Det nåværende fengselssystem er derfor kun ca 150 år gammelt. Like gammel er kunnskapen om at fengselsstraff hverken reduserer kriminaliteten eller hindrer tilbakefall. Hverdagskriminaliteten øker som følge av innesperringen.⁷ Dette har imidlertid ikke hindret at fengselsstraff tas i bruk i stadig større omfang.⁸ Det er blitt en enkel og hendig måte å fjerne «uønskede elementer» på, og fengslet har i tillegg andre viktige funksjoner i samfunn som krever disiplin og lydighet i mangel av oppslutning og entusiasme. I dag eksisterer fengslet mer i kraft av slike funksjoner og som følge av tradisjon og vane, enn som et velbegrunnet instrument for kriminalitetsbekjempelse.

Cesare Lombroso – kriminalitet: årsaker og remedier

Gjennom historien har mange kritiske røster tvilt på fengselsstraff som egnet virkemiddel mot forbrytelser. En av de første som avslørte at kriminaliteten øker når lovbrøtterne sperres inn var den italienske legen og kriminologen *Cesare Lombroso*.⁹ Han brukte store deler av livet til å studere fanger i italienske fengsler. På slutten av forrige århundre beskrev han skarpsindig hvordan fengslingen bidro til å gjøre innesperrede lovbrøttere mer forherdede og kriminelle. Selv om han mente enkelte var «født kriminelle», var han aldri i tvil om fengselsstraffens negative virkninger, og at innesperring gjør vondt

verre. Lovbrytere må behandles med fornuft og ikke straffes hardt, var Lombrosos budskap for over 100 år siden.

«Fengslet er det verste av alle remedier (hvis det overhodet kan kalles et remedie og ikke en gift). (...) Det er lett å forstå, uten å vise til tall, at kriminaliteten øker når de kriminelle stues sammen i fengsel, der ifølge den kriminelle selv, den største ondskap er et hedersmerke og dydighet er skammens tegn. (...)

Skal vi lære et menneske hvordan det skal te seg i samfunnet kan vi ikke lukke det inne i en fengselscelle, så ulikt det sosiale liv som vel mulig, og ta fra det selv forestillingen om moralsk trening ved å regulere fra morgen til kveld i minste detalj dagliglivets bevegelser, til og med tankene deres. Hvis spørsmålet var å utdanne gode lærere, arbeidere eller gode soldater, ville vi da akseptert metoden med lang innesperring i en fengselscelle? (...) I fengslet lærer fangene å hate samfunnet, men ikke å bli lovlydige. Fengslet er universitetet for tyver, der de erfarne lærer de uerfarne sine triks og metoder. (...) 'Fengslet er et lykkested og noe av det beste som har rammet oss ettersom vi lærer om skjulesteder, hvordan vi skal stjele og vi får venner å begå lovbrudd sammen med', sier en av fangene henrykt, og en innsatt i Palermo svarer truende 'Jeg skal gjerne rive i filler den mannen som snakker ille om fengslet'. (...)

Å stue ungdomskriminelle sammen i egne institusjoner gjør bare vondt verre – de unge kriminelle er stolte av sine lovbrudd, det gir status, og det gjelder å fremstå som en garvet forbryter blant jevnaldrende. (...) kriminalitetens onde sprer seg som fra en råttne frukt til friske frukter i den samme kurven.»¹⁰

Peter Kropotkin – En opprørers ord

Også den russiske anarkisten *Peter Kropotkin* har skrevet om straff og fengsel.¹¹ Det gjorde han i boka *Words of a Rebel* som utkom i 1898. Den ble oversatt til norsk av A. Hazeland, med tittelen *En opprørers ord*, og utgitt på Det norske Arbeiderpartis Forlag i Kristiania i 1916.¹² Det følgende er utdrag fra kapitlet «Loven og myndighetene». Oversettelsen er ved Helge Hagen og Arnulf Kolstad.

«Først av alt, når vi betrakter den såkalte 'kriminalitet', overfall mot personer, er det vel kjent at to tredjedeler eller til og med tre fjerdedeler av disse forbrytelsene er inspirert av ønsket om å få tak i andres eiendeler og rikdom. Denne umåtelig store kategorien av såkalt kriminalitet og lovoverskridelser ville forsvinne den dagen privateiendommen opphører å eksistere.

'Men', vil man si, 'det vil fremdeles være umennesker som truer andre på livet, som vil bruke kniven i hver krangel, som vil hevne den minste fornærmelse med mord, hvis det ikke er lover som begrenser dem og

straff som holder dem tilbake'. Dette refrenget synges for oss så snart vi sår tvil om samfunnets rett til å straffe. Men et faktum er klart; det er ikke slik at strengere straffer på noen måte reduserer antall forbrytelser. De kan henge, pine og sperre inne mordere så mye de vil, antall mord vil ikke gå ned. Og omvendt, avskaff dødsstraffen og det vil ikke bli begått flere mord.

Statistikere og rettslærde vet at nedsatt straff aldri har medført noen økning i angrep på borgernes liv. På den annen side, når avlingene er rikelige, når brødet er billig og været er godt, synker antall mord umiddelbart. Det er statistisk påvist at antall forbrytelser øker og synker i forhold til prisen på nødvendighetsartikler og godt eller dårlig vær. Ikke sånn at alle mord er fremkalt av sult. Langt derifra; men når avlingene er gode og de nødvendige livsfornödenheter er priset slik at folk har råd til å kjøpe dem, er folk tilfreds og i bedre forfatning enn ellers, og de lar seg ikke rive med av mørke lidenskaper som lokker dem til å stikke kniven i brystet på sin nabo uten grunn.

Dessuten er det godt kjent at frykt for straff aldri har stanset en eneste morder. Den som planlegger å drepe sin nabo av hevnlust eller fattigdom tenker ikke så mye på konsekvensene; det finnes ikke den morder som ikke har vært fast overbevist om at han vil unngå straff. La hvem som helst tenke over dette, la ham undersøke forbrytelsene og straffene, motivene og konsekvensene, og hvis han klarer å tenke fordomsfritt, vil han nødvendigvis komme til denne konklusjon:

'Ved å ta i betraktning et samfunn hvor mennesker får en bedre oppdragelse, hvor utviklingen av evner og mulighetene til å bruke dem vil gi menn og kvinner så mye glede at de ikke ville risikere å miste alt dette ved å bli innblandet i mord; ved å ta i betraktning dette fremtidige samfunn, og ikke bare vurdere ut fra vårt nåværende samfunn, med de triste konsekvensene av fattigdom vi ser overalt de store byene, ville vi forstått at antall mord ikke må øke hvis det en dag ble besluttet at mordere ikke lenger skulle straffes. Det er faktisk sannsynlig at antall tilfeller ville synke blant gjentagelseslovbrytere som er blitt moralsk sløvet i fengslene.'

Vi blir hele tiden fortalt om lovens fordeler og om straffens gagnlige virkninger. Men er det noen gang prøvd å vurdere de velgjerninger som tilskrives loven og straffen mot den fornedrende virkningen straffen har på menneskene? En trenger bare å se på opphopingen av de slette lidenskaper som vekkes til live blant tilskuerne til den barbariske avstraffelsen som foregår på offentlig gater og plasser. Hvem er det som på den måten nører opp under, og utvikler rå instinkter blant mennesker (instinkter som er ukjente blant dyr; mennesket har blitt det mest grusomme dyr på jorda), – hvis det ikke er kongen, dommeren og presten, der de med Loven i hånd lar menneskekjøtt rives av i strimler, heller brennende tjære i sårene, lar

lemmer hugges av, bein knuses, lar mennesker sages i to, alt sammen for å opprettholde sin autoritet? Du trenger bare å ta i betraktning den strøm av moralsk fordervelse som slippes løs i samfunnet ved spionering og angiveri, etter oppfordring fra dommere og betalt i klingende mynt av staten under dekke av å bidra til at forbrytelser oppklares. Du trenger bare å besøke fengslene og observere hva som skjer med et menneske som fratras frihet og tillit, lukkes inn blant andre lastefulle og fordervede skapninger, og som gjennomsyres av den fordervelse og umoral som blomstrer i våre fengsler i dag, for å innse at desto mer fengslene 'forbedres', desto mer avskyelige blir de, idet våre moderne mønsterfengsler er hundre ganger mer forkvaklede enn fangehullene i middelalderen. Avslutningsvis trenger du bare tenke over hvilken fordervelse og fornedrelse som skapes av disse ideer om *lydighet* (som er lovens essens), om straff, om myndigheter som har rett til å straffe og dømme uavhengig av samvittighetens stemme, og av bøddelens, fangevokterens og angiverens virksomhet, kort sagt alt dette som utgjør loven og myndighetenes umåtelige apparat. Du trenger bare tenke over alt dette, og du vil sikkert være enig med oss når vi sier at loven og straffen er en vederstyggelighet som burde avskaffes.

Forresten har folk som ikke lar seg styre av angsten og loven, og av den grunn er mindre gjennomsyret av autoritære fordommer, til fulle forstått at en som kalles en 'kriminell' rett og slett er en uheldig stakkar; og at det ikke er noen mening i å piske eller å legge ham i lenker, eller å la han dø på skafottet eller i fengsel, men at man må hjelpe ham med den mest broderlige omsorg ved å omgås ham som skikkelige folk omgås hverandre, og la ham leve blant ærlige mennesker. Og vi håper at den kommende revolusjon vil gjenlyde av dette rop:

'Brenn giljotinene, riv ned fengslene, fordriv dommeren, politimannen, angiveren, – de tilhører en uren rase, om det noen sinne fantes på jorden, – la oss behandle ham som din bror han som av lidenskap er blitt forledet til å gjøre ondt mot sine medmennesker. Fremfor alt, la oss frata de virkelige forbrytere, de gemene produkter av borgerlige lediggang, muligheten til å fremstå med sin umoral, og du kan være sikker på at vi ikke lenger vil ha mer enn et lite antall forbrytelser å vise til i vårt samfunn. Ser vi bort fra latskap, er det loven og autoriteten som opprettholder forbrytelsen; lover om eiendomsrett, lover om staten, loven med sin straff og avstraffelse, og myndighetene, som tar på seg å vedta lovene og anvende dem.'

Ikke lenger lover! Ikke lenger dommere! Frihet, Likhet, Brorskap og praktisering av solidaritet er det eneste effektive bolverk mot de samfunnsfiendtlige instinkter blant enkelte av oss.»

Ønsketenkning

I de cirka hundre år som er gått siden Cesare Lombroso og Peter Kropotkin skrev om straffen og fengslet, er fengselsstraffens bidrag til kriminaliteten dokumentert mange ganger, og det er ingen overdrivelse å hevde som Willem De Haan gjør, at «samlet sett virker fengselssystemet mot hensikten, det er vanskelig å kontrollere, kostbart, og i seg selv et stort sosialt problem.»¹³ Eller som Johs. Andenæs formulerer det: «Troen på fengslets oppdragende virkning synes i stor utstrekning å ha vært ønsketenkning.»¹⁴ Noen kjensgjerninger kan slås fast: (1) De fleste som sitter i fengsel har vært der før. Fengselsstraff er virkningsløs som individualpreventivt virkemiddel; (2) Fengsel er en opplæringsanstalt i kriminalitet, Sjølbildet som «kriminell» styrkes, (3) Innesperringen gir institusjonsskader og sekundærhandikap som reduserer mulighetene for et mer lovlydig liv.

Kritikken mot fengslet

Fram til 1970-åra var kritikken mot fengslet hovedsakelig rettet mot straffens manglende individualpreventive effekt. Fengslets funksjon ble forstått slik statsmakten offisielt formulerte den: en institusjon for å redusere kriminaliteten og straffe lovbrøyttere, og uenigheten gjaldt spørsmålet om fengselsstraffen virkelig reduserte kriminaliteten.

Med Michel Foucault og andres analyser av fengselsstraffens historie fikk institusjonen etterhvert rikere bestemmelser.¹⁵ Fengslet ble forstått som instrument for mer omfattende kontroll og ikke bare et sted der lovbrøyttere sperres inne. Dette perspektivet på fengslets samfunnsmessige og politiske funksjon utelukker selvsagt ikke at fengslet *også* er et sted der utvalgte lovbrøyttere soner sin straff.¹⁶ Men det er ikke (lenger) fengslets viktigste funksjon. Det nye i kritikken fra 1980-åra var at fengslet ble sett på som noe *mer* enn en destruktiv og i beste fall virkningsløs straffeinstitusjon. Fengslets symbolske og ideologiske karakter som det tydeligste uttrykk for det «fengselsaktige samfunn», og institusjonens betydning for befolkningens generelle underkastelse og lydighet overfor statsmakten, ble trukket fram.¹⁷

Hvorfor fortsetter fengslingen?

Det er vanskelig å forstå hvorfor samfunnet/staten fortsetter å straffe, sperre folk inne og bygge nye fengsler hvis det ikke er for å få ned kriminaliteten. Men fengslet har åpenbart andre og viktigere funksjoner som gjør at det opprettholdes og utbygges til tross for at det bidrar til å *øke* kriminaliteten.

Fengslet bevares blant annet for å demonstrere statens makt som ledd i disiplineringen og for å opprettholde forestillingen om handlekraft, kontroll og ivaretagelse av borgernes sikkerhet. Staten, som i stigende grad har overdratt ansvaret for økonomi og dermed for samfunnsutviklingen til «markedet», trenger å demonstrere makt og myndighet på noen områder.

Overfor rusavhengige hverdagslovbrytere, utsatt for almen forargelse, kan statsapparatet vise kraft og styrke samtidig som de fattige tyvene blir fengslet til skrekk og advarsel og dermed som et middel til å opprettholde ro og orden, som Vilhelm Aubert skriver.¹⁸

Dessuten opprettholder strafferegimet og fengselssystemet et statlig byråkrati, en administrasjon og et system med tradisjoner. Det har blitt en vane å fengsle, og det skal mye til for å endre en dårlig vane med et tungt byråkrati i ryggen. Innenfor dette systemet er det få som ønsker forandring. Identitet og kunnskap er knyttet til fengsel, straff og frihetsberøvelse som selvfølgelige og nødvendige reaksjoner overfor hverdagskriminelle. Nytenkning har dårlige vilkår i statens byråkratiske strukturer. Så lenge også politikere ser fordeler med å appellere til folkedypets ønske om hevn og strenge straffer for de «asosiale», disse skadedyrene i et ellers sunt samfunnslegeme, så er det ingen bevegelse i retning av mer rasjonelle og kriminalitetsbekjempende reaksjoner overfor lovbrudd.

De fengslede «skadedyrene» fungerer dessuten som sydebukker for mye av den elendighet og misere folk opplever under kapitalismen. Folks angst og utrygghet blir forklart ved henvisning til lovløsheten i samfunnet og de kriminelle uhyrene, mens det i virkeligheten er angsten og ikke volds-kriminaliteten som øker her i landet. De som sperres inne på grunn av påstått asosialitet og lovbrudd, som samfunnets hovedfiender, gjør samtidig alle oss andre til gode og verdifulle samfunnsborgere. Det styrker selvtilliten å vite at man ikke selv tilhører de marginaliserte, ressursvake «utskuddene» som skader samfunnet og fellesskapet. Å opprettholde forestillingen om at alle er bedre enn de fengslede forbryterne er viktig i samfunn der oppslutningen om produksjonsmåten ikke er noen naturlig eller opplagt reaksjon i befolkningen. Den fengslede, fattige tyven med rusproblemer oppfyller også forestillingene om hvordan den kriminelle egentlig er, og fjerner dermed interessen for lovbrudd og ugjerninger som begås av de vellykkede, velkledde og av samfunnsstøttene, de som ikke straffefølges og fengsles i samme grad.

Når fengslene fylles av hverdagsforbrytere og deres lovbrudd blir fremstilt som alvorlige anslag mot lov og rett, så viser justismyndighetene ofte til noe som kalles «folks alminnelige rettsfølelse»¹⁹. Disse «folk» henviser på sin side til at justismyndighetene antagelig vet best når det argumenteres for mer fengsling og strengere straffer for å redusere kriminaliteten. Denne sirkelslutningen er det vanskelig å komme til livs så lenge sterke krefter bidrar til å opprettholde myten om fengselssystemets effektivitet. Mye skriver seg fra vanens makt og ulyst mot å tenke nytt eller forandre noe som har eksistert lenge, og der kritikken mot det eksisterende ikke er plagsom sterk, når det unntas dem som kjenner virkningene av det.

Opinionen eller folkemeningen krever ingen endring av straffesystemet, heller ikke politikere eller embets- og tjenestemenn i «systemet». Fengslene er nå engang der, og vi har gjort det samme i 150 år. Dessuten gjøres det

likedan og i enda større grad i de land norske politikere har som sine forbilder, spesielt gjelder det USA der det nå sitter 2 millioner mennesker i fengsel.²⁰ Det er ikke nødvendig å reformere noe som store deler av folket tror på, selv om det ikke virker etter hensikten. Det er en viktig politisk læresetning.

Selv om fengselssystemet er dyrt i drift, så kan det være at gevinstene i form av en disiplinert befolkning og en oppslutning om at renovasjonen er nødvendig gjør det lønnsomt. Hvorvidt fengselssystemet «lønner seg» økonomisk²¹, er også avhengig av kostnadene ved alternativene. Hvis alternativet til innesperring av fattige, arbeidsløse rusmisbrukere med dårlig skolegang er å sikre dem arbeid, behandle rusmisbruket og bedre deres sosiale og økonomiske situasjon samt sørge for utdanning, så er nok fengslet en billigere løsning for det offentlige. Dessuten sikrer også rettsvesenet og fengslene sysselsettingen. Desto flere som dømmes og fengsles desto større betydning har straffesystemet for sysselsettingen.²² Også i Norge er fengslene en betydelig arbeidsplass, og en nedbygging vil også av den grunn møte motstand blant de ansatte og fra byråkratene som administrerer straffesystemet

«Det fengselsaktige samfunn»

Michel Foucault var interessert i fremveksten av fengslet som eksempel på den disiplinære diskurs som gjennomsyret alle former for sosial kontroll seint i det 18. århundre. Fengselsreformene, barneskolen, innesperringen av de gale og styringen av industriarbeiderne var alt sammen uttrykk for normalitetsmakten og samtidig elementer i et fengselsaktig samfunn som påvirket alle og skapte en disiplinert «sjel». Målsettingen var å «produsere» et «individ utlevert til vaner, regler, orden, en autoritet som utøves kontinuerlig rundt og overfor ham, og som han må tillate å fungere automatisk inne i ham.»²³

Utgangspunktet for Foucault's måte å betrakte fengslet på er det tilsynelatende paradoksale i at til tross for at fengselsstraff alltid har vært en fiasko og hverken reduserer kriminaliteten eller hindrer tilbakefall – så fortsetter innesperringen. For å forstå dette paradokset nytter det ikke bare å gjenta det, men selve problemet må stilles på en annen måte, ved hjelp av andre begreper. Foucaults begreper er *disiplin*, *makt*, *integrasjon* og *kunnskap*, og han viser at fengslet er nyttig i en strategi for politisk dominans. Fengslet er et ekstremt uttrykk for at regulering og overvåking er blitt normalisert, og han bruker uttrykket «innesperringsøyrike» for å beskrive kjeden av institusjoner som strekker seg ut fra fengslet, og bidrar til disiplinering og lydighet. Fengslet som symbol på en spesiell makt og understrekning av (lov)lydighet overfor det etablerte, er blitt nødvendig i det Foucault kaller et «fengselsaktige samfunn». Med et slikt perspektiv svarer

han på spørsmålet om hvorfor lovbrøttere fengsles til tross for at det ikke reduserer kriminaliteten.

Michel Foucault – Det moderne fengsels historie

Det følgende er utdrag fra den norske utgaven av Michel Foucault's *Surveiller et punir* fra 1975. Boka er oversatt til norsk av Dag Østerberg. Den utkom på Gyldendal, Oslo, i 1977 med tittelen *Det moderne fengsels historie*.

«Totale og strenge institusjoner

Ved begynnelsen av det 19. århundre var man fortsatt klar over det nye ved fengslingen, og likevel fortonet den seg som så intimt forbundet med selve samfunnets funksjonsvilkår at alle de andre avstraffelsene som det 18. århundres reformtalsmenn hadde tenkt seg, gikk i glemmeboken. Fengslet syntes å være uten alternativer og i pakt med selve historiens gang: 'Det er ikke tilfeldig, det er ikke noe utslag av lovgiverens lune at fengsling nærmest ble vårt nåværende straffesystems alfa og omega: Det skyldes tenkningens fremskritt og sedenes formildelse.' – Vel hundre år senere har nok det kulturelle klima forandret seg, men fengslets preg av å være noe innlysende riktig er ikke borte. Man er nok klar over fengslets ulemper, man vet at fengsling i verste fall er skadelig, i beste fall virkningsløst. Og likevel 'ser' man ikke noe som kunne erstatte det. Fengslet er avskyelig, men et nødvendig onde, her faller lønnsomhetsbetraktninger bort.

Fengslets 'innlysende riktighet', som vi har så vanskelig for å slutte å tro på, beror for det første på 'frihetsberøvelsen' enkle form. Skulle kanskje ikke fengslet være straffen *par excellence* i et samfunn hvor friheten er et gode som alle har del i på samme måte, og som enhver er knyttet til ved en 'almen og vedvarende' følelse?²⁴ Tapet av friheten er følgelig like smertelig for alle. I høyere grad enn bot og mulkt er frihetsberøvelsen den 'egalitære' avstraffelse. Fengselstraffen har på en måte en juridisk evidens. Dessuten gjør den det mulig å utmåle straffen nøyaktig ved hjelp av tidsvariablen. Fengselsstraffen har en lønns-form som i de industrielle samfunn gir den skjær av å være 'innlysende' økonomisk riktig, og lar den fremtre som en reparasjon av den forvoldte skade. Ved å ta tid fra den domfelte, synes fengslet konkret å uttrykke tanken om at lovbruddet har krenket, ikke bare offeret, men hele samfunnet. Den form for avstraffelse som omregner straffene i dager, måneder og år og tallfester forholdet mellom forbrytelsen og straffetidens lengde, har en slags økonomisk og moralsk evidens. Herav den hyppig forekommende talemåten, som svarer så godt med avstraffelsenes funksjonsmåte, enskjønt den er i strid med strafferettens teori – at man sitter i fengsel for å 'betale sin gjeld'.

Fengslet er 'naturlig' slik det i vårt samfunn er 'naturlig' å bruke tiden som mål ved bytte-transaksjoner.²⁵

Men fengslets preg av å være innlysende riktig grunner seg også på dets antatte eller forventete evne til å forandre individene til det bedre. Hvorfor skulle ikke fengslet umiddelbart godtas? For ved å innesperre de innsatte, omdressere dem og gjøre dem føyelige, iverksetter jo fengslet – riktig nok en smule skjerpet – bare de virkemidler som finnes overalt i samfunnet forøvrig. Fengslet: En noe streng kaserne, en skole uten overbærenhet, en dyster fabrikk – men strengt tatt ikke vesensforskjellig fra disse institusjoner. Denne dobbelte begrunnelse – på den ene side juridisk-økonomisk, på den annen side teknisk-disiplinær – fikk fengslet til å fremtre som den mest nærliggende og mest siviliserte av alle avstraffelser. Og det er denne dobbelte funksjonsmåte som straks ga fengslet en grunnfestet posisjon (s. 206-207). (...)

Lovstridige virksomheter og kriminalitet

Sett at lovens formål er å fastsette hva som er forbudt og at rettsvesenets oppgave er å redusere antall lovovertridelser ved hjelp av fengsel – i så fall er nederlaget klart. Eller rettene sagt – for, skulle man fastslå dette som en historisk kjensgjerning, måtte det være mulig å måle fengselsstraffens virkning på det totale kriminalitetsnivået – man må undres over at man i 150 år har erklært fengslet for å være en fiasko og hele tiden har holdt på det likevel. Det eneste alternativ som virkelig ble tatt i betraktning, var deportasjon, som England hadde sluttet med ved begynnelsen av det 19. århundre og som Frankrike tok opp igjen under det andre Imperium (Louis-Napoleons styre 1851-1870. O.a), men da snarere som en streng og fjern form for fengsling.

Men kanskje må man snu på problemet og spørre seg hva fengslets fiasko tjener til, spørre om nytten av alle disse forskjellige fenomener som uoppholdelig er gjenstand for kritikk: Opprettholdelsen av kriminaliteten, fremkallelsen av tilbakefall, forvandlingen av leilighetsforbryteren til vaneforbryter, organiseringen av et lukket forbrytermiljø. Kanskje må det letes etter det som skjuler seg bak den tilsynelatende kynismen til et straffevesen som etter å ha latt de domfelte sitte ut sin straff, fortsetter å forfølge dem ved en rekke stigmatiseringer (lovbestemt bevoktning; tukthusfangenes pass tidligere, og nå strafferegisteret) og således forfølger som 'forbryter' den som har sonet sin straff som lovovertreder. I stedet for å se dette som en motsigelse, kan man ikke se det som en konsekvens? Man måtte da forutsette at fengslet, og mer allment straffene, ikke har som formål å forhindre lovovertridelser, men snarere å skille dem ut, fordele dem, anvende dem. Det måtte forutsettes at straffene ikke så meget tar sikte på å gjøre dem som er rede til å overtre

lovene, føyelige, men på å innordne lovovertrædelsene i en almen underkuelsestaktikk. Straffevæsenet ville i så fall være en måte å styre den ulovlige virksomhet på, å risse opp toleransegrenser, gi noen former for ulovlig virksomhet fritt løp, øve press på andre former, utelukke en del av dem, dra nytte av en annen del, nøytralisere noen, utnytte andre. Kort sagt: Straffesystemet skulle ikke simpelthen 'slå ned på' de ulovlige virksomheter, men 'differensiere' dem og regulere dem fra et allment 'økonomisk' synspunkt. Og dersom man kan tale om en justis, er det ikke bare fordi loven selv eller måten den brukes på, tjener en samfunnsklassers interesser, men fordi hele den differensielle styringen av de ulovlige virksomheter inngår i disse herskemekanismer. De legale avstraffelser må ses som ledd i en omfattende strategi overfor de ulovlige virksomheter. Fengslets fiasko lar seg forstå ut fra dette. (...)

Ved overgangen til det 19. århundre (oppsto) (...) prosesser som ligger til grunn for en rekke påstander som er temmelig uforenlige med det 18. århundres straffeteori: At forbrytelsen ikke er en mulighet som gjennom egeninteressen eller lidenskapene er nedlagt i alle mennesker, men at det nesten utelukkende er en viss samfunnsklasse som begår forbrytelser; at forbryterne, som tidligere fantes innen alle samfunnsklasser, nå 'nesten alle sammen holdt til på samfunnsstigens nederste trinn',²⁶ at 'ni tiendedeler av morderne, tyvene og stymperne kommer fra det vi har kalt samfunnets laveste lag',²⁷ at det ikke er forbrytelsen som gjør et menneske fremmed for samfunnet, men at forbrytelsen snarere skyldes at vedkommende allerede er som en fremmed i samfunnet, at man tilhører denne 'vanartede rase' som Target talte om, 'denne forsumpete klasse som er så lastefull at det er uråd å hjelpe den opp av elendigheten'²⁸ at det under disse forhold ville være hyklersk eller naivt å tro at loven er laget for alle på vegne av alle, at det er best å se i øynene at den er laget til fordel for noen mennesker og at den rammer andre, at den i prinsippet er forpliktende for alle samfunnsborgerne, men at den hovedsakelig henvender seg til de mest tallrike og minst opplyste samfunnsklasser; at til forskjell fra de politiske eller sivile lovene, gjelder deres håndhevelse ikke alle mennesker på like måte;²⁹ at ved domstolene dømmer ikke hele samfunnet ett av sine medlemmer, men en sosial kategori som forestår ordensmakten, reagerer mot en annen kategori som er dømt til å bryte samfunnsordenen: 'oppøk de steder hvor det dømmes, fengsles, drepes ... Overalt blir vi slått av det samme, overalt vil man få se to klasser av tydelig forskjellige mennesker, hvorav de ene alltid sitter på anklagerens og dommernes plass, og de andre på tiltalebenken', hvilket forklares ved at de sistnevnte, av mangel på midler og utdanning, ikke klarer 'å holde seg innen lovens grenser'.³⁰ Slik at lovens språk, som foregir å være allment, dermed er inadekvat. For å være virkningsfullt, burde dette språket være en samfunnsklassers tale til en annen, som hverken har de

samme tanker eller bruker de samme ord: 'Men med våre snerpete, foraktende og snirklete talemåter, er det ikke lett å bli forstått av dem som aldri har hørt annet enn hallenes, cabaretenes og markedsplassenes grove, fattige, uregelbundne, men også levende, frimodige og maleriske dialekt ... Hvilken språkdrakt måtte loven ha, dersom disse skulle gjøre noe inntrykk på de ukultiverte mennesker som har vanskeligst for å motstå forbrytelsens fristelser?'³¹ Loven og rettsvesenet kvier seg ikke for å erklære sitt nødvendige klassepreg.

Forholder det seg slik, er fengslet bare tilsynelatende en 'fiasko'. Tvertom når fengslet sitt mål, for så vidt som det fremkaller en særskilt form for lovstridig virksomhet som isoleres, stilles i fullt dagslys og organiseres som et relativt lukket, men gjennomtrengelig miljø. Fengslet bidrar til å skape en synlig, stigmatisert og på et visst nivå irreduserbar lovstridig virksomhet, som i det skjulte gjør nytte for seg, en lovstridig virksomhet som er gjenstridig og føyelig på samme tid. Fengslet tegner opp, isolerer og aksentuerer en form for lovstridig virksomhet, som på symbolsk vis synes å sammenfatte alle de andre formene, og gjør det mulig å la de som vil og må tolereres, forbli i skyggen. Denne form for lovstridig virksomhet er den egentlige kriminalitet. Man må ikke betrakte den som den mest intense og skadelige formen, som straffeapparatet er pent nødt til å prøve å redusere ved fengslets hjelp. Den er snarere en virkning av straffesystemet (og fengselsstraffen) som gjør det mulig å differensiere, utnytte og kontrollere de lovstridige virksomheter. Selvsagt er kriminaliteten en form for lovstridig virksomhet. Men den er en form som 'det fengselsaktige systemet' med alle sine forgreninger har omsluttet, avgrenset, gjennomtrengt og organisert til et særskilt miljø, og som har fått en instrumentell rolle vis-à-vis de andre formene for ulovlig virksomhet. Kort sagt: Dersom det juridiske skillet går mellom lovlydighet og lovstridig virksomhet, går det strategiske skillet mellom de lovstridige virksomheter og kriminaliteten.

I stedet for å fastslå at fengslet har mislykkes i å redusere antallet mord, bør man kanskje heller fremsette hypotesen om at fengslet har lyktes meget godt i å produsere kriminaliteten – en særskilt, politisk eller økonomisk sett mindre farlig, og til syvende og sist anvendelig form for lovstridig virksomhet. Fengslet har lyktes i å produsere forbryterne, et miljø som tilsynelatende er gjort marginalt, men kontrolleres fra sentralt hold. Fengslet har lyktes i å produsere forbryteren som et patologisk subjekt. Dette har vært fengslets suksess: Under stridighetene omkring loven og de ulovlige virksomheter, har det spesifisert en 'kriminalitet'. Vi har sett hvordan det fengselsaktige systemet erstattet lovovertræderen med 'forbryteren', og således satte den rettslige praksis inn i en vitenskapelig sammenheng. Men denne prosess som skaper forbrytelsen som objekt, går i ett med den politiske virksomhet som spotter de lovstridige virksom-

heter og utskiller forbrytelsen. Fængslet er bindeleddet mellom disse to mekanismer, tillater dem å bestyrke hverandre gjensidig, og produsere kriminaliteten bak lovovertrædelsen, å krystallisere kriminaliteten i strømmen av lovstridige virksomheter. Og dette har vært så vellykket at etter halvannet århundre med 'fiaskoer' eksisterer fængslet fremdeles og produserer de samme virkninger – så vellykket at man har de største skrupler ved tanken på å kvitte seg med det.(...)

Fængselsstraffen fabrikkerer altså en lukket, adskilt og nyttig form for lovstridig virksomhet – derfor er fængslet så seiglivet. Kriminalitetens kretslop er ikke biproduktet til et fængsel som ved å straffe, ikke lykkes i å forbedre de innsatte. Fængselsstraffen er den direkte virkning av et straffesystem som for å kontrollere de lovstridige virksomheter, lar noen av dem inngå i en 'avstraffelses- og reproduksjons'-mekanisme, hvor fængslingen er ett av hovedelementene. Men hvorfor og hvordan skulle fængslet være kallet til å fabrikere en kriminalitet som det har i oppdrag å bekjempe? Å opprette kriminaliteten som en lukket form for lovstridig virksomhet, byr faktisk på visse fordeler. For det første blir det mulig å kontrollere den (ved å merke seg individene, ved å skape små celler innen gruppen, ved å organisere det gjensidige angiveri): I stedet for befolkningens leilighetslovbrudd, som alltid er tilbøyelig til å spre seg, i stedet for uberegnelige bander av omstreifere som på sin ferd trekker til seg arbeidsløse, tiggere, militærnektene, og iblant (det opplevde man mot slutten av det 18. århundre) svulmer opp til en fryktelig makt som plyndrer og gjør opprør – i stedet for dette lager man en relativt begrenset og lukket gruppe individer som kan holdes under konstant bevoktning. Det er dessuten mulig å pense denne innkapslete kriminalitet inn på mer ufarlige former for lovstridig virksomhet: Den strenge kontrollen driver forbryterne bort til samfunnets randsone, og tvinger dem til å holde seg der.

Redusert til usikre eksistensvilkår, uten forbindelse med en befolkning som hadde kunnet støtte dem (slik det tidligere var tilfelle med smuglerne eller noen typer banditter faller forbryterne uavvendelig tilbake på en lokalisert kriminalitet, som ikke virker forlokkende, er politisk ufarlig og økonomisk betydningsløs.³² Imidlertid er denne konsentrerte, kontrollerte og tannlause form for lovstridig virksomhet bent frem nyttig i forhold til andre former: Isolert i forhold til disse, lukket om sin egen indre organisasjon, henvist til en voldskriminalitet hvis første ofre ofte er de fattige samfunnsklasser, omsluttet på alle bauger og kanter av politiet, utsatt for lange fængselsstraffer og etterpå til et definitivt 'spesielt' liv, har kriminaliteten – denne andre, farlige og ofte fiendtlige verden – denne funksjon: Den blokkerer eller i det minste holder nede på et temmelig lavt nivå, de vanlige former for lovstridig virksomhet (småtyverier, mindre vold, dagliglivets motstand mot eller fordreining av lovens ord), hindrer dem i å anta store og åpenbare dimensjoner. I gamle dager skulle torturen

statuere et eksempel. Nå er det nærmest som om selve kriminalitetens synlige, stigmatiserte eksistens spiller samme rolle som den strenge avstraffelse: Ved å utskilles fra folkets øvrige lovstridige virksomheter, tynger kriminaliteten på disse» (s. 242-247).

Teksten er skrevet og satt sammen av Arnulf Kolstad.

NOTER

- 1) I England ble for eksempel folk sperret inne fra 900-tallet. Se R.B. Pugh: *Imprisonment in Mediaeval England*, Cambridge University Press, Cambridge 1968 s. 57. Det var dem som ikke kunne betale gjelda si, som ble satt i fengsel. På slutten av 1700 tallet var halvparten av fangene i England folk som skyldte penger. Se R. Morgan: «Divine Philanthropy: John Howard reconsidered», *History*, vol. 62, 1977, s. 388-410.
- 2) L. Fox: *The English Prison and Borstal Systems*, Routledge, London 1952.
- 3) Ragnar Hauge: *Straffens begrunnelser*, Universitetsforlaget, Oslo 1996, s. 156.
- 4) Robert Hughes: *The Fatal Shore: a history of the transportation of convicts to Australia 1787-1868*, Collins Harvill, London 1987.
- 5) Dette var noe av innholdet i Fængselsreformen i England fra slutten av 1700-tallet, og i overensstemmelse med nyttefilosofens Jeremy Bentham's plan for en ny type fengsel han kalte Panopticon, og som han foreslo bygget i 1778. Straffereformene på slutten av det 18. århundre begynte med publiseringa av Cesare Beccaria's bok *On Crimes and Punishment*. Boka var et angrep på dødsstraffen og straffens tilbøyelighet til å korrumpere folk fremfor å redusere kriminaliteten. Beccaria gikk inn for at straffen skulle være forutsigelig og stå i forhold til lovbruddet.
- 6) S. Cohen: *Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification*, Polity, Cambridge 1985.
- 7) Garland skriver for eksempel: «Fængslet syntes å produsere det som skulle forhindres, det skaper lovbrøtere istedetfor å gjøre dem lovlydige», i: D. Garland: *Punishment and Modern Society: A Study in Social Theory*, Oxford University Press, Oxford 1990.
- 8) I de fleste land med markedsøkonomi fængsles det nå mer enn noensinne. Mellom 2. verdenskrig og til slutten av 1980-årene ble fangetallet i England og Wales mer enn tredoblet, fra rundt 15.000 i 1946 til ca 50.000 i 1988 eller ca 80 av 100.000 innbyggere. I dag er England og Wales oppe i ca. 120 fanger pr. 100.000 innbyggere. Også i Russland har fangetallet økt sterkt i 1990-årene, og det er nå over 700 fanger pr. 100.000 innbyggere. (Fra Nils Christie: «Straffens geografi», *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap*, 1997, s. 89-102.) USA er et land som «lider under tilbøyeligheten til å straffe, fængsle, sperre inne.» (Willem De Haan: «Abolitionism and Crime Control: a Contradiction in Terms» i: *The Politics of Crime Control* (red. K. Stenson og D. Cowell), Sage, London 1991, s. 203-17.). Stadig flere sitter på livstid. Fangetallet har økt fra 350000 i 1970-åra, til 850000 fanger på slutten av 1980 åra. Nesten 80% av de seinere års økning skyldes fængsling av fortrinnsvis svarte stoffmisbrukere og narkolovbrøtere. I 1979 var det i USA 230 fanger pr. 100.000. I 1994 var mer enn 1,5 millioner amerikanere innesperret samtidig. Det tilsvarer over 500 for

hver 100.000 innbyggere. I dag er det ca 700 fanger for hver 100.000 innbyggere. I Texas står rundt 20% av unge menn under straffesystemets kontroll. (Nils Christie, op. cit.)

Det totale fangetallet i USA i begynnelsen av 1997 var 1,7 millioner, og noe over 5,6 millioner mennesker (2,9% av den voksne befolkningen) var under straffesystemets kontroll. (I Norge ville det tilsvare 130.000 voksne under politiet eller fengselsvesenets kontroll). Blant de svarte er andelen mye høyere, og i enkelte storbyer på Østkysten er over halvparten av unge svarte menn til enhver tid enten i fengsel eller under strafferettslig tilsyn. (Christie, op. cit.). Like før dette Vardøger-heftet ble utgitt, i februar 2000, passerte fangetallet i USA 2 millioner.

- 9) Cesare Lombroso var den mest innflytelsesrike kriminologen i siste halvdel av 1800 tallet. Førsteutgaven av hovedverket *L'Homo Delinquente* (Det kriminelle mennesket) kom i 1876.
- 10) Cesare Lombroso: *Crime, its causes and remedies*, William Heinemann, London 1911, s. 57 og s. 209.
- 11) Peter Kropotkin (1842-1921) var en revolusjonær opprører. Han ønsket å utvikle en vitenskapelig basert anarkisme og i praksis en anarkistisk kommunisme. Han gikk imot Charles Darwins påstand om at utvikling var basert på konkurranse og konflikt, og mente etter grundige studier bl.a. i Sibir i 1860-åra at sosial atferd og samarbeid var et grunnleggende utviklingsprinsipp for kultur og menneskesamfunn. Han gikk til angrep på fengselsystemet i Russland som han mente var en forbryterskole.
- 12) Boka inneholder en samling artikler skrevet mellom 1879-1882, og utgitt første gang i 1898 mens Kropotkin satt i fengsel.
- 13) Se Willem De Haan: «Abolitionism and Crime Control: a Contradiction in Terms» i *The Politics of Crime Control* (red. K Stenson og D. Cowell) s. 203-17, Sage, London 1991.
- 14) Johs. Andenæs: *Straff, almenprevensjon og kriminalpolitikk*, Universitetsforlaget, Oslo 1990, s. 181.
- 15) Se f.eks. Michel Foucault: *Surveiller et punir* Editions Gallimard, 1975 (På norsk *Det moderne fengsels historie*, Gyldendal, Oslo 1977); M. Ignatieff: *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution*, Macmillan, London 1978; D. Garland: *Punishment and Welfare: A History of Penal Strategies*, Gower, Aldershot 1985.
- 16) Se f.eks. Garland, op. cit.; og M.J. Weiner: *Reconstructing the Criminal*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- 17) Foucault, op.cit.
- 18) Vilhelm Aubert: «Om klasselovgivning», i A. Bratholm og N.K. Sundby (red): *Kritisk Juss*, Pax forlag, Oslo 1976.
- 19) Befolkningens behov for hevn og gjengjeldelse må innfris, heter det, «vi» må vise at forbrytelser ikke lønner seg.
- 20) Se artikkelen til Haney og Zimbardo i dette Vardøger-heftet.
- 21) Økonomisk må det skilles mellom samfunnsøkonomisk nytte og privatøkonomisk gevinst. Det er mye å tjene på høye fangetall i land der fengslene og politistyrken privatiseres slik tilfellet er i USA og England.
- 22) I USA er f.eks. 6,1 millioner mennesker, eller ca. 4,7% av arbeidsstyrken tilknyttet straffesystemet, enten som innsatte eller som administratorer av

systemene (Christie, op.cit.). I *Theorien über den Mehrwert* (MEW 26.1, s. 363-64) har Marx en halvt parodisk bemerkning om forbrytelsens samfunnsmessige funksjon, der han bl.a. skriver: «Forbryteren produserer videre hele politiet og kriminalretten, rettsjenere, dommere, bødler, fullmektiger osv., og alle disse forskjellige yrkesgrenene utgjør likeså mange kategorier i den samfunnsmessige arbeidsdeling, utvikler forskjellige evner i mennesket, skaper nye behov og nye måter å tilfredsstille dem på. (...) Mens forbrytelsen trekker en del av over-skuddsbefolkningen tilbake fra arbeidsmarkedet og på den måten reduserer konkurransen blant arbeiderne og inntil et visst punkt hindrer arbeidslønnen i å falle under sitt minimum, så absorberer kampen mot forbrytelsen en annen del av den samme befolkning.»

- 23) Foucault, op. cit.
- 24) A. Duport, Tale til Grunnlovsforsamlingen, *Archives parlementaires*.
- 25) Spillet mellom disse to «naturer» pågår fortsatt. For noen dager siden minnet statssjefen om det «prinsipp» at fengsel bare skulle være en «frihetsberøvelse» – fengsling i sin reneste form, befridd fra fengslets realitet – hvorpå han tilføyde at fengslet bare kunne forsvareres ved at de innsatte forbedrer seg eller tilbakeføres til samfunnet.
- 26) Ch. Comte: *Traite de legislation*, 1826-27, s. 49.
- 27) H. Lauvergne: *Les Foreats*, 1841, s. 337.
- 28) E. Bure: *De la misere des classes laborieuses en Angleterre et en France*, 1840, s. 391.
- 29) P. Rossi: *Traite de droit penal*, 1829, s. 32.
- 30) Ch. Lucas: *De la reforme des prisons*, 1838, s. 82.
- 31) P. Rossi: *loc. cit.*, s. 33.
- 32) Kfr. E. J. Hobsbawn: *Les bandits*, fr. utg. 1974.